

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ДЕФІНІЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Т. О. Зінчук,

к.е.н, докторант, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", м. Київ

Досліджено еволюцію сутності категорії економічної інтеграції. Розкрито історичні та сучасні підходи до дефініції інтеграції в працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Обґрунтовано необхідність врахування особливостей галузі сільського господарства в процесах міжнародної економічної інтеграції у зв'язку з євроінтеграційною стратегією аграрного сектора України.

The paper deals with the research of theoretical guidelines evolution for defining the categories of economic integration. The consideration is being given to the definition of economic integration categories taking into account the possibilities of agrarian sector based on the historical analysis and the present-day views of foreign and home authors. The key premise of the theoretical conclusions of this paper is the Eurointegration strategy of Ukraine.

Останнім часом проблеми формування економічної взаємодії та розвиток конкретних форм співробітництва в аграрній сфері між країнами різних регіональних господарських комплексів починають набувати істотно іншого характеру: поперше, зростають їх масштаби під впливом глобалізації світового розвитку та, по-друге, посилюється їх залежність від дій рушійних сил інтеграції. Охоплюючи зовнішньоекономічний обмін, процес інтеграції став життєздатною основою повнокровних ринкових відносин між національними господарствами країн світу.

В умовах євроінтеграційного курсу України слід враховувати особливості інтеграції в аграрному секторі, під впливом яких в ЄС сформувалися основи, правила та норми Спільної аграрної політики (САП). Приєднання до умов САП національного аграрного сектора видається ще далекою перспективою, оскільки невідповідність критеріям САП вітчизняного сільського господарства та аграрної політики очевидна. Загалом постановка пробле-

ми полягає в тому, що без глибокого осмислення та вивчення теоретичних джерел економічної інтеграції, історичних передумов та сучасної своєрідності її розвитку неможливо урахувати динаміку змін та механізм дії "європейської аграрної моделі", а отже, визначити євроінтеграційні перспективи України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що багато наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених присвячено розв'язанню методологічних проблем системних досліджень у цій сфері. В історичному аспекті загальнополітичні засади економічної інтеграції закладалися ще в працях І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Г. Таллокада А. де Токвіля, Г. Еллінка, Е. Хааса та Л. Ліндберга, принципи ліберального підходу до теорії та практики інтеграції відстоювали А.Сміт, Ж. Росефф, В. Репке, посилюючи роль держави в процесах інтеграції відмічав Андре Маршал, переваги ринкового механізму міжнародної інтеграції у комплексі з силами державного втручан-

ня відстоювалися в дослідженнях Б. Балашша та Н. Кремера, вплив міжнародної інтеграції на конкурентоспроможність окремих країн довів М. Портер та інші. Основи сучасних тлумачень категорії економічної інтеграції розглядаються у працях російських вчених Ю. Шишкова, В. Шемятенкова, В. Рибалкіна, Г. Гагаріна та українськими дослідниками В. Сіденко, А. Філіпенко, О. Білорусом, Д. Лук'яненко, П. Луцишиним, С. Федонюком, Ю. Біликом, Ю. Пахомовим та ін., які інтеграцію визначають як процес інтернаціоналізації господарського життя та зближення економік окремих країн світу.

Однак тлумачення міжнародної економічної інтеграції ще не сформувалися в єдину систему поглядів. Невирішеними залишаються питання "Що являє собою інтеграція — стан чи процес?" Крім того, подальшого розвитку потребують питання врахування специфічних особливостей галузі сільського господарства в інтеграційних процесах аграрного сектора економіки окремо взятої країни.

Мета статті — аналіз різноманітних світоглядів на процеси економічної інтеграції у поєднанні їх із синтезом минулого, сучасного і майбутнього та на цій основі, з врахуванням аграрної складової, обґрунтуванням категорії економічної інтеграції.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕНЬ

Усю сукупність різноманітних поглядів, що виникли та існують у сучасному світі та мають за мету визначити, удосконалити сутність категорії економічної інтеграції, доцільно дослідити з точки зору двох підходів. За першим визначення інтеграції складалося, виходячи з позицій пізнавальної цінності ідейних теоретичних джерел. Тобто на основі готової теоретичної моделі формувалася більшою мірою абстрактний характер економічної інтеграції. У відповідності з другим підходом при визначенні інтеграції використовується та узагальнюється фактичний досвід та проводиться його екстраполяція.

Серед підходів першого типу варто виокремити такі напрями, як федералізм, функціоналізм та теорію комунікації. Кожна з цих течій відбилася в подальшому на формуванні сучасних теорій інтеграції та слугувала для них певним фундаментальним базисом.

Так, зусилля федералістів (І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля та ін.) спрямовувалися на пошук "магічної формули", яка б дозволяла суб'єктам федерації за допомогою центральних інститутів ефективно вирішувати загальні проблеми та максимізувати децентралізацію і одночасно досягти власної економії. Прихильники федералізму під впливом натхнень створити єдину Європу першими намагалися розробити концепцію інтеграції, в основу якої було покладено чітку стратегічну мету — об'єднання Євро-

пи шляхом утворення наддержави, що буде функціонувати на принципах поділу влади. Федералісти увійшли в історію своїми теоріями щодо визначення трьох основних переваг наднаціональної федеративної держави: по-перше, "економія витрат", що означає можливість розв'язання великих завдань з найнижчими, ніж за умов децентралізації витратами; по-друге, неможливість захоплення влади у конституційно оформленій федерації будь-якою групою; по-третє, у контексті міжнародних відносин федерація більш, як сукупність складових її держав [1, 320].

Наступним науковим підходом до теорії інтеграції, який виник у 30-ті р. ХХІ століття та є відмінним від федералізму, вважається функціоналізм. Функціоналістичні ідеї певною мірою засновувалися на вивченні досвіду Міжнародної організації праці та Ліги націй. В основу цієї теорії покладено вчення британського соціолога Девіда Мітрані. Відповідно до основоположних ідей функціоналізму інтеграційна динаміка приводить до появи функціональних організацій з певними повноваженнями, які надаються безпосередньо самими державами. Кінцевим продуктом інтеграції є створення функціональної системи, елементи якої можуть функціонувати без загальної політичної надбудови.

Погляди функціоналістів загалом доводили, що міжнародні (інтер- та транснаціональні) організації спроможні краще за національні держави задовольняти окремі людські потреби. У створенні таких організацій теоретики вбачали дві переваги: по-перше, ефективне виконання завдань, які поставлені перед ними, відволікають лояльність людей від національних держав та, по-друге, поява цих організацій сприятиме мінімізації ризику виникнення міжнародних конфліктів. Представники функціоналізму розглядали міжнародну інтеграцію як процес поступового переходу від традиційної системи відносин до деякого функціонального суспільства, процес перерозподілу власних повноважень окремих держав на користь створеної наддержавної структури. В цілому функціоналістський підхід позитивно вплинув на створення міжнародних економічних організацій та практично почав застосовуватися переважно для пояснення сутності інтеграційних процесів та інтеграційних об'єднань держав, а також наклав суттєвий відбиток на теорію і практику європейської інтеграції. Його ідеї донині залишаються найпопулярнішими у розумінні феномена економічної інтеграції та міжнародних економічних організацій, а практичні висновки цього напрямку покладено в розробку концепції спеціалізованих установ ООН, незважаючи на окремі хибні вихідні установки.

Послідовники цього вчення та

творці теорії неофункціоналізму Е.Хаас та Л. Ліндберг підкреслювали ймовірний характер функціональної інтеграції, залежність її успіху від політичних факторів, внутрішньої структури держави та спільності ідеології [2,179; 3,123]. Заслугою неофункціоналістів стали розроблені ними принципи співіснування міжнародних установ нарівні з державою, які застосовувалися для пояснення явищ та процесів у правовій сфері.

Слід відмітити, що конкретні процеси глобалізації та регіональної інтеграції, що відбуваються в останнє десятиріччя, теоретично ґрунтуються на змісті та окремих ідеях вищезазначених наукових напрямів інтеграційної теорії. При цьому головним аргументом економічної єдності світу є технологічна революція, яка посилює глобальність інтеграційного циклу та активізує роль наднаціональних інститутів: ГАТТ-ВТО, МВФ, Всесвітнього банку та ін.

Представники наступної наукової теорії інтеграції — комунікації доповнили витлумачення національної держави та міжнародних відносин соціологічним змістом. Засновник цього напрямку Карл Дейч та його прихильники вважали, що за умов інтеграції держав можливо досягнення національної безпеки та мінімізація небезпеки війн [4,195]. Під "інтеграцією" вони розуміли процес "створення в межах певної території "відчуття співтовариства", а також достатньо потужних та розгалужених інститутів і практичних інструментів, здатних забезпечити виникнення серед населення очікування "мирних змін" на тривалу перспективу¹. Як і функціоналісти, прихильники теорії комунікації акцентували на необхідності взаєморозуміння на рівні суспільства. Але, на відміну від поглядів останніх, державам відводилася важлива роль в забезпеченні мирного співіснування. Вони лише підкреслювали визначальне значення суспільних умов в досягненні порозуміння держав. Вважалося, що "відчуття співтовариства" між країнами є функцією рівня комунікації між ними.

Отже, цінність теорії комунікації полягала у розкритті основних закономірностей розвитку міжнародних відносин, без чого унеможлилювалося б теоретичне пізнання європейської інтеграції.

Поряд з політичними теоріями інтеграції у період 1950-70 рр. спостерігалось протиріччя двох економічних теорій: економічного лібералізму та державного регулювання економіки (дирижизму).

Вихідним постулатом лібералізму вважається економічна свобода, що базується на недоторканості приватної власності виробляти, торгува-

ти, зберігати, інвестувати, встановлювати ціни, розвивати економічні контакти зі співвітчизниками та іноземцями тощо. Лібералами відстоювалася думка про те, що ринок — найкращий регулятор економіки, який не можуть замінити ніякі штучні механізми регулювання зі сторони держави [5, 29].

В економічній науці теорія економічного лібералізму вперше знайшла своє ідейне тлумачення в працях А.Сміта, який розглядав вільну гру ринкових сил як найбільш ефективний механізм досягнення як власної, так і суспільної вигоди.

Для крайніх прихильників економічного лібералізму основний зміст міжнародної інтеграції було зведено до створення надзвичайно великого господарського простору, де відтворювалися б права усомогутнього ринкового механізму, стихійні сили якого регулювали економічне життя в країні та між країнами протягом століть. При цьому вважалося, що стихійні сили ринку здатні бути саморегулюючими та функціонувати незалежно або майже незалежно від економічної політики та інституційно-правових факторів. Відомі представники лібералізму розглядали інтеграцію як процес злиття ринків, який характеризується наступними ознаками:

- повна свобода конкуренції;
- вільна дія ринкових сил;
- зняття торгових та валютних бар'єрів;
- уніфікація ринкових механізмів.

Згідно з поглядами французького соціолога Р. Арона у більш широкому розумінні повна інтеграція — це повна схожість умов руху капіталів і людей та відповідно можливостей укладення підприємницьких угод у інтегрованому просторі з відповідними умовами в межах національного господарства [6, 1].

Погоджуючись з поглядами Р.А-рона, В. Релке додає, що "...інтеграція — це такий стан речей, при якому між різними національними господарствами можливі такі ж само вільні торговельні відносини, як і всередині національного господарства". Далі стверджується, що це можливо лише за умови "тісного зв'язку ринків та цін, які перетворюють економічну зону в єдине ціле". Отже, за його переконанням, "національний дирижизм", тобто невтручання держави в економічні процеси у національних рамках, є причиною міжнародної дезінтеграції [7, 223]. Ще один представник цієї школи німецький економіст А. Предоль, підтримуючи позиції попередніх дослідників, писав: "інтеграція означає створення просторового господарства, вільного

¹Зміст теорії комунікації викладено за: Шемятенковим В.Г. *Європейська інтеграція*, С. 323—324. Також використані матеріали *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. — Princeton, 1957. — P.5.

від перетинаючих його кордонів". За поглядами вченого, інтеграція — це "об'єднання декількох державних просторів в єдине господарство з відносинами подібними тим, що існують на внутрішньому ринку" [8, 371].

Таким чином, стосовно сутності категорії міжнародної економічної інтеграції, прихильники лібералізму дотримувалися рішучого підходу: вони вважали, що повна інтеграція — це єдиний ринковий простір в масштабі декількох країн, де забезпечується вільний рух ринкових сил та конкуренції. З метою досягнення такого ідеалу необхідно відмінити значне державне втручання в економічне життя та надати ринковому механізму можливості вирішувати всі проблеми, що виникають. При цьому критерієм інтегрованості слід вважати ступінь свободи дій стихійних ринкових сил та обмеження впливу державних органів.

Слід зауважити, що сучасний процес міжнародної інтеграції не підтвердив вірність поглядів представників цієї школи. Досвід країн світу, що інтегрувалися, свідчить про керування цього процесу. Причому не так стихійними ринковими регуляторами, як національними урядами держав, що об'єдналися.

Більш узгоджене з реальними умовами тлумачення міжнародної економічної інтеграції сформувалося в наукових дослідженнях представників неолібералізму. Їх політика щодо феномена інтеграції отримала назву ринково-інституціональної або неоліберальної. Не ігноруючи ринковий механізм міжнародної інтеграції, прихильники неолібералізму відмічають важливість координуючої економічної політики держави. У кут зору вони ставлять процес формування національних інтересів всередині окремих держав.

Представники більш пізнього вчення неолібералізму — французький теоретик М. Алле та американський економіст Б. Балашша, надаючи переваги ринковому механізму міжнародної інтеграції, підкреслювали важливу координуючу роль економічної політики держави та прагнули знайти компроміс між діями ринкового механізму та силами державного втручання [9, 129]. Визначення повної економічної інтеграції знайшло своє відображення також і в працях західнонімецького дослідника Н. Кремера, який також вважав, що економічна інтеграція передбачає втручання держави як до, так і після створення інтеграційного угруповання. Всі форми інтеграції він поділив на дві групи: інсти-туціональні та не інституціональні. Інституціональна інтеграція — це інтеграція шляхом створення спільних органів, всі інші, як з участю держав, так і без участі — не-інституціональні інтеграції [10, 485].

Підтримка ідей неолібералізму в інтеграційних процесах прослідко-

вується у праці М. Портера "Міжнародна конкуренція. Конкурентні переваги країн", де він стверджує, що міжнародна інтеграція дозволяє підвищити конкурентоспроможність окремих країн та всього інтеграційного угруповання за рахунок створення галузевих кластерів. На його думку, національні уряди відіграють важливу роль у формуванні цих галузевих кластерів [11, 711].

Розмірковуючи над викладеним, слід зазначити, що представниками даної школи інтеграція в загальному вигляді розглядається як втілення певної єдності економічних та політично-правових елементів. Цей комплексний та історичний підхід, безумовно, позитивно вплинув на теорію інтеграції.

Сучасний лібералізм значно розширив межі класичних тлумачень інтеграції та містить в собі безліч течій, які відображені, зокрема, у такому ключовому документі ООН, як "Всесвітня декларація прав людини".

З середини 1960-х років французькими, англійськими та італійськими економістами було запропоновано нову концепцію інтеграції — структурну. Прихильники цієї школи "дирижисти" відкидали ключову роль ринкового механізму в інтеграційних процесах, схилившись до "структурної" теорії інтеграції, в основу якої були покладені ідеї державного та наддержавного регулювання спільної економічної діяльності. Їх бачення щодо функціонування міжнародних інтегрованих структур зводилося до розробки спільної економічної політики та узгодженого соціального законодавства з метою створення оптимальної структури міжнародного господарства, яка усуває штучні бар'єри та вводить бажані елементи координації та уніфікації. Першочергового значення прибічники дирижизму надавали динамічному контексту розвитку інтеграції, коли інтегруються не взаємодоповнюючі, а однорідні конкурентоспроможні економіки, що створюють принципово нові економічні комплекси, в рамках яких повинно відбуватися структурне взаємопереплетіння економік. З врахуванням цього найбільш відомий прихильник дирижизму Андре Маршал відмічав, що дійсна територіальна інтеграція — це інтеграція економік, інтеграція структурна [12, 7].

Логічним завершенням теоретичних поглядів лібералів та дирижистів стала концепція Джона Піндера у формулі "позитивної та негативної інтеграції". При цьому проявом позитивної інтеграції є формування спільної економічної політики та пристосування економік і виникнення на цій основі нових економічних структур, а негативної — процес зняття тарифних та нетарифних бар'єрів на шляху руху товарів та інших факторів виробництва [13].

Характерною рисою другого підходу до поняття економічної

інтеграції є його визначеність, емпірична природа та передбачуваність подій. Світовий досвід усіх без винятку інтеграційних об'єднань свідчить, що для розвитку інтеграції необхідним є комплекс економічних, політичних, соціальних, культурних передумов. При цьому процес зближення розвивається природно, як реакція на реальні проблеми, які, як правило, доцільніше розв'язувати спільно. Внаслідок цього визначення категорії економічної інтеграції мають багато спільних рис та по суті є однотипними.

Разом з тим конфігурація інтеграції може змінюватися в залежності від конкретного історичного етапу. Класичний закон заперечення Гегеля дає підставу вважати, що подолання старого та затвердження нового зберігає спадкоємність.

Так, специфічні прояви економічної інтеграції спостерігалися ще за часів існування соціалістичного табору. У працях І. Олійника, А. Юданова, О. Баковецького та В. Гриньова та інших наукове обґрунтування категорії економічної інтеграції засновувалося на марксистських підходах, в основу яких було покладено адміністративні засади об'єднання соціалістичних країн [14-16]. Декларативно заснований на відносинах дружби, співробітництва, допомоги та інших "радянських" цінностях цей підхід не мав суттєвого зв'язку з інтеграційним вектором розвитку відкритості та свободи торгівлі та не витримав перевірку часом. Логіка ринкової економіки та класичної економічної теорії, яка ігнорувалася при створенні РЕВ на просторі соціалістичних країн, у подальшому довела свою здатність сприяти розвитку інтеграційних процесів. Лібералізація міжнародного обміну полегшила адаптацію національних господарств до зовнішніх умов та впливів, сприяла більш активному їх включенню в міжнародний поділ праці та кооперацію, а також у процес широкого міждержавного спілкування.

В основу сучасних тлумачень покладено складний комплекс причин, пов'язаних із змінами у розвитку продуктивних сил та зрушеннями на світовій арені.

У загальному вигляді поняття "інтеграція" (лат. *integratio* — відновлення, поповнення від *integer* — цілий) розглядається як стан поєднання окремих диференційованих частин в єдине ціле [17, 307]. За своєю економічною сутністю інтеграція це, по-перше, процес переплетіння та об'єднання національних господарств двох і більше держав й розширення економічного і виробничого співробітництва, та, по-друге, відносини, якими передбачено недопустимість будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у кожній з національних економік.

Інтеграція передбачає погодженість розвитку, взаємне доповнення держав, регіонів, галузей народно-

го господарства, підприємств в інтегресах більш ефективного використання ресурсів і більш повного задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах. У більшості випадків, характеризуючи зміст економічної інтеграції, дослідження сучасних науковців в даній сфері зводяться до загального висновку: шляхом інтеграції як процесу інтернаціоналізації господарського життя забезпечується зближення та взаємоприспосовування окремих національних господарств. При цьому досягається достатньо високий рівень концентрації капіталів та проведення погодженої міждержавної економічної політики. Важливість економічної інтеграції полягає в стимулюванні та посиленні розвитку конкуренції. Формуючи високоефективні господарські комплекси економічно розвинених держав світу, через інтеграцію поглиблюється міжнародний поділ праці, прискорюється науково-технічний прогрес, відбувається розвиток сучасних продуктивних сил.

Процес інтеграції глибоко проникає в сферу матеріального, зокрема аграрного виробництва, приводить до все більшої взаємодії суб'єктів агропродовольчих ринків. Специфічні ознаки галузі сільського господарства впливають на якість визначеності генези інтеграції, склад та структуру взаємозв'язків з іншими секторами економіки країн світу, а також певною мірою формують характер світового господарства. Слід більш детально зупинитися на низці основних закономірностей, які діють лише у цій галузі.

По-перше, сільськогосподарська діяльність жорстко прив'язана до землі, яка розглядається вже не як просторовий фактор, а як, одночасно, і предмет праці, і як головний засіб праці. Площа земель сільськогосподарського призначення становить 11 % світового земельного фонду, або 1,5 млрд га. Земельний фактор має важливе значення при розміщенні сільськогосподарського виробництва на території кожної країни інтеграційного угруповання та визначенні напрямку її міжнародної спеціалізації. Також роль земельного фактора та особливостей ґрунту враховується при розробці усіх напрямів світового науково-технічного прогресу.

По-друге, на відміну від промисловості розвиток сільського господарства пов'язаний із сезонністю виробництва. Поєднання трудових процесів з сезонними природними особливостями, зокрема в землеробстві, зумовлює розбіжності між робочим періодом та періодом виробництва. Специфічність проблеми породжує нерівномірність використання робочої сили протягом року та загострює соціально-економічну ситуацію на селі. Використовуючи інтеграційні надбання, країни ЄС успішно розв'язують ці проблеми шляхом формування стратегії розвитку сільських територій.

По-третє, розвиток сільського господарства залежить від використання біологічних факторів, які зумовлюють безперервність процесу виробництва. В умовах глобалізації світової економіки саме біологічні процеси (розвиток рослин та тварин) висувають особливі вимоги до науково-технічних розробок та визначають певні межі для їх впровадження. Науково-технічні новачки можуть бути виправданими в разі забезпечення та сприяння нормальному протіканню біологічних процесів, що відбуваються в землі, рослинах та тваринах. Значна частина коштів з аграрного бюджету ЄС спрямовується саме на розробку природоохоронної техніки та технологій у сільському господарстві.

По-четверте, сільське господарство відрізняється значною територіальною розосередженістю, сільськогосподарська діяльність здійснюється на великих площах. Звідси висуваються вимоги до удосконаленої системи машин та структури енергетики, використання альтернативних джерел енергії тощо. Забезпечення відповідних вимог можливо досягти, використовуючи переваги міжнародного розподілу праці та міжнародної кооперації, що в свою чергу є досягненням міжнародного інтеграційного процесу.

По-п'яте, у зв'язку із щорічними коливанням в часі результатів виробництва, зумовлених природно-кліматичними умовами у сільському господарстві, невимірно більшого значення, ніж в інших галузях, набуває питання створення продовольчих запасів. Досвід інтеграційних угруповань доводить доцільність вирішення цієї проблеми шляхом узгодженої спільної аграрної політики щодо створення резервного фонду продовольства, зокрема в Євросоюзі.

Перелік вищевказаних особливостей сільськогосподарського виробництва ще далеко не повний, хоча достатній для того, щоб зрозуміти важливість врахування в аграрній політиці країни переваг міжнародної економічної інтеграції.

ВИСНОВКИ

Отже, значення теорії та практики сучасної міжнародної економічної інтеграції полягає в тому, що через неї забезпечується глибока взаємоузгодженість дій у перебудові галузевої структури аграрного виробництва у відповідності до викликів глобалізації, мінімізуються ризики в аграрному виробництві, забезпечується розвиток та впровадження інноваційних технологій, відбувається концентрація сил на найбільш передових напрямках розвитку науки і техніки, на тих виробництвах сільськогосподарської продукції, яким сприяють умови географічного середовища. Як результат досягається швидша окупність капіталовкладень у цю трудомістку галузь.

Все це є підставою вважати, що розвиток інтеграційних процесів в аграрному секторі залежить від комп-

лексу економічних, політичних, соціальних та культурних передумов, які закладалися у розглянутих історичних і сучасних теоріях та практиці інтеграції.

Інтеграційний процес зближення розвивається природно як реакція на реальні проблеми в цій сфері, які доцільно розв'язувати спільно та виходячи з сутності ознак категорії економічної інтеграції.

Література:

1. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учеб. Пособие. — М.: Междунар. отношения, 2003. — 400 с.
2. Haas Ernst. Turbulent Fields and the Study of Regional Integration // International Organization. — 1976. — № 30 (2).
3. Lindberg Leon. The Political Dynamics of European Economic Integration. — Stanford, 1963.
4. Deutch K.W. The Analysis of International Relation. — Englewood Cliffs, 1968. — p.195.
5. Экономика Европейского Союза: Учебник / Г.Ю.Гагарина, В.В. Громыко, З.М. Округ, О.В. Сиганова. — М.: Экономистъ, 2003. — 399 с.
6. Aron A. Problems of European Integration // Lyods Dank Rewiew. — 1953. April.
7. Repke W. International Order and Economic Integration. Dordrecht, 1959. — p. 223.
8. Predohl A., Iurgensen H. Europäische integration // Handbush des Sozialwissens. — 1961. Bd.3 P. 371.
9. Allais M. La Liberalisation des relations economiques internationals (Accords commerciaux ou integration economique). — Paris: Gauthier-Villas, 1972.— p. 129.
10. Kramer N. Formen und Methoden der snternational wirtschaf Integration. Versucht einer Systematic. Tubingen, 1969. — p. 485.
11. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
12. Marchal A. L'integration territoriale. — Paris-P.U.F., 1965. — P. 12—128.
13. Pinder J. Positive integration and negative // European integration / edited with introduction by F. Roy Willis. — New York: New Viewpoints, 1975.
14. Юданов А.Ю. Теории "открытой экономики": доктрины и действительность. — М.: Мысль, 1983. — 191 с.
15. Олейник И.П. Интеграционные процессы в мировом социалистическом хозяйстве. — М.: Мысль, 1981. — 287 с.
16. Баковецкий О.Д., Гринев В.С. Развитие прямых производственных связей в содружестве СЭВ / Под ред. Р.Н. Евстигнеева. — М.: Изд-во "Наука", 1984. — 174 с.
17. Большая Советская энциклопедия. (В 30-ти томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. М., "Советская энциклопедия", Т.10. —1972. — 592 с.